

- Yaryi, 1922 - Yaryi M. M. Na Kam'ianechchyni [In the Kamianets Region]. *Chervona pravda*. 1922. № 92(192). P. 3 [in Ukrainian].
- Yaroslavsky, 1957 - Yaroslavsky Em. O religii [On Religion] / Introductory article, general ed. M. M. Sheinman. Moscow: Gospolitizdat, 1957. 640 p. [in Russian].
- Binns, 1982 - Binns C. Soviet Secular Ritual – Atheist Propaganda or Spiritual Consumerism. // *Religion in Communist Lands*. 1982. Vol. 10, No. 3, pp. 298–309 [UK].
- Lefebvre, 1991 - Lefebvre H. The Production of Space. Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford, UK & Cambridge, USA: Blackwell, 1991. 454 p. [UK, USA].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325582

УДК 94(477:438):323.27] «1863|1864»(092)ПОПОВСЬКИЙ

Рена КОВАЛЕНКО,
orcid.org/0000-0003-4081-1935
головний спеціаліст відділу використання
інформації документів
Державного архіву Київської області
(Україна, Київ)
renakovalenko@gmail.com

СПРАВА «ПОЛІТИЧНОГО ЗЛОЧИНЦЯ» ЮЗЕФА ПОПОВСЬКОГО: ВІД ХЛОПОМАНСТВА ДО ІНСУРЕКЦІЇ

На прикладі життя Юзефа Поповського розглянута трансформація політико-ідеологічних пріоритетів частини демократично налаштованого польсько-українського студентства від українофільства («хлопоманства») до ягеллонської ідеї, від методів мирного просвітництва до участі у збройному повстанні з метою відновлення Польщі у кордонах 1772 р. На підставі комплементарного використання мемуарної і архівно-документальної джерельної бази можна стверджувати, що демократичні погляди, сформовані в Ю. Поповського у період захоплення хлопоманством, наклали відбиток на його подальшу активність під час участі у Січневому повстанні 1863–1864 рр. Розслідування справи Ю. Поповського, разом із іншими подібними справами, дозволило представникам російської влади зробити висновки щодо стратегії і тактики польських інсургентів.

Ключові слова: Юзеф (Іосиф) Поповський; Університет Св. Володимира; хлопоманство; польський патріотичний рух; інсургенти; польське Січневе повстання.

Rena KOVALENKO,
orcid.org/0000-0003-4081-1935
chief specialist of the document information
utilization department
State archive of the Kyiv region
(Ukraine, Kyiv)
renakovalenko@gmail.com

THE CASE OF «A POLITICAL CRIMINAL» JOSEF POPOVSKY: FROM KHLOPOMANIA TO INSURRECTION

The article examines the materials of the case of the «political criminal» Józef Popovsky, who went from Ukrainophile to the Jagiellonian idea, from peaceful enlightenment among the Ukrainian peasantry to participation in the preparation of an armed uprising. The main idea of this publication is that the example of J. Popovsky and a number of other Kyiv students allows us to confirm the existence of the Khlopoman-insurgent movement among the Polish-Ukrainian student communes, which included a group of people who, at the stage of early Khlopomania, were active supporters of the idea of brotherhood with the Ukrainian peasantry, and later joined the ranks of the «red» members of January rebellion.

In the middle of the 19th century among the population of Right-Bank Ukraine, which was a part of the Russian Empire, the process of acquiring signs of national consciousness began, the locomotive of which, to a large extent, were the «Khlopomans» – a Ukrainophile current that formed in the Polish-Ukrainian student environment. The Khlopomans emphasized their closeness to the Ukrainian people, studied their language, way of life and traditions,

imitated them, spread ideas of equality and freedom among the peasants, exposing themselves to accusations of «communism», the negative attitude of representatives of the nobility and secret surveillance by the authorities. V. Antonovych, T. Rylsky, and others were at the head of this movement. J. Popovsky was an active supporter of early Khlopomania.

At the beginning of the 1860s, among the Polish students of the University of St. Volodymyr, ideas of preparing and carrying out an uprising against the Russian Empire began to spread actively, the goal of which was to restore Poland within the borders of 1772, including Lithuanian, Belarusian and right-bank Ukrainian lands. And, although the most successive supporters of V. Antonovych sharply dissociated oneself from Polish national liberation motion, not admitting «historical claims» of Poland on Ukrainian earth, the part of the Khlopomans, J. Popovsky belonged to that, considered that the ideas of fraternity with the Ukrainian peasantry can be connected with the Polish national liberation idea, and joined to the «red» wing of Polish insurgents.

The investigation of the case of J. Popovsky, who was appointed as the head of the insurgent movement in the Skvyr district of the Kyiv province, not only made it possible to reveal his personal role in the preparation of the uprising, but also to a large extent, together with other similar cases, highlighted the goals and features of the strategy and tactics of Polish secret organizations, and demonstrated the policy of the imperial government regarding the insurgents.

The complementary use of the memoir and archival-documentary source base made it possible to highlight the change in social and political activity of J. Popovsky from Khlopomania to participation in the Polish national liberation movement, and to claim that the democratic views formed in J. Popovsky during the period of his fascination with Khlopomania, left an imprint on the nature of his activities during the preparation of the uprising of 1863–1864.

Key words: Joseph (Iosyf) Popovsky; St. Volodymyr University; Khlopomania; the Polish patriotic movement; insurgents; the Polish January Uprising.

Постановка проблеми. Особливість процесу «націоналізації суспільної свідомості» (Земський, 2011: 125-135) населення Правобережної України у середині XIX ст. полягала у тому, що він відбувався під впливом трьох основних національних чинників: російського, польського й українського. Представники кожної з національних спільнот висували власні наративи для привернення на свій бік не тільки місцевої еліти, а й нижчих соціальних верств, насамперед, українського селянства, і всі вони натикалися на труднощі в оволодінні свідомістю народних мас. З боку української еліти націоналізацію свідомості українських селян, націотворчу діяльність в Україні розпочали «хлопомани» (Земський, 2011:134-135). Але хлопоманський рух не був однорідним: зокрема, В. Окаринський виділяє в ньому дві течії – польсько-революційну і культурницьку (Окаринський, 2012: 50).

Січневе повстання 1863–1864 рр. пролягло остаточним вододілом між тою частиною польської шляхти, що прагнула зближення з українським народом, і тими, хто хотів відновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р., – «хлопоманами» і «патріотами». Як відомо, ідеологи послідовного хлопоманства, насамперед В. Антонович і Т. Рильський, не підтримали і засудили польське повстання 1863-1864 рр., не визнавши «історичних претензій» поляків щодо українських територій. Зокрема, В. Антонович зауважував, що «... польська публіцистика ... наважується стверджувати, ніби на правому березі Дніпра немає Русі, а тільки сама Польща» (Антонович, 1862: 87). Але були серед прихильників хлопоманства і такі, що, захопившись ідеєю національного визволення Польщі, стали активними учасниками Січневого повстання. Як правило, ця трансформація від мирної просвітницької діяльності до участі у збройному виступі проти імперської політики Росії найбільш радикально налаштованої частини молоді, факт перевтілення частини хлопоманів в інсургентів проходили повз уваги дослідників. Вивчення документальних джерел і співставлення їх із мемуарними дозволили зробити

висновок, що такі випадки політико-ідеологічних метаморфоз не були поодинокими, і стверджувати існування хлопомансько-інсургентської течії у середовищі польсько-українського студентства (Коваленко, 2024b: 302-310). Серед тих, що пройшли свій шлях від хлопоманства до інсуреції, слід згадати Юзефа Поповського (у документах – Іосифа Поповського), матеріали слідчої справи якого не тільки розкривають його особистий життєвий шлях, але й в значній мірі проливають світло на методи підготовки і цілі повстання, що планувалося у повітах Київської губернії, а також способи розслідування політичних справ у царській Росії і покарання інсургентів.

Аналіз досліджень. Діяльність самого Юзефа Поповського, окрім присутності його прізвища під № 150 у списку повстанців, які були ув'язнені в Косому капонірі та пізніше відправлені на каторгу до Сибіру¹, і декількох побіжних згадок про нього (Земський, 2011: 136; Берестенко, Шамара, 2012: 51), що здебільшого ґрунтуються на спогадах Б. Познанського (Познанский, 1913), не знайшла висвітлення в українській науковій літературі. Короткий аналіз фактів хлопоманського періоду діяльності Ю. Поповського і подальшої участі у підготовці повстання у Сквирському повіті у 1863 р. та розслідування його справи на підставі архівних документів був зроблений автором цієї статті (Коваленко, 2024a: 71-76). Значно краще ця постать відома у польській історіографії. Зокрема, слід назвати мемуари Леона Сирочинського, у яких особливо цінною є інформація про студентський період життя Ю. Поповського та відомості про його політичну діяльність після звільнення із заслання (Syroczyński, 1913: 13, 14, 81-82). Досить ретельно біографія Ю. Поповського досліджена Єжи Здрадою, який найбільшу увагу приділив подіям післясибірського періоду – військовій службі в Австро-Угорщині, політичній кар'єрі і австрофільській публіцистиці Ю. Поповського (Zdrada, 1983: 622-625).

В основу методології дослідження даної статті покладене комплексне використання загальнонаукових принципів історизму, неупередженості, наступності тощо, та прийомів, характерних для таких спеціальних історичних дисциплін, як біографістика, хронологія, палеографія. Компаративний аналіз, поєднаний із науковим синтезом та історичним узагальненням, на підставі комплементарного використання документальних і еґо-джерел дозволили зробити висновок щодо існування серед студентів Університету Св. Володимира групи осіб, які від активного хлопоманства перейшли у табір не менш активних польських інсургентів, яскравим представником якої був Ю. Поповський.

Мета даного дослідження полягає у вивченні життєвого шляху та ідеологічної трансформації колишнього активного хлопомана, а згодом інсургента Юзефа Поповського, його ролі у підготовці повстання у Сквирському повіті Київської губернії, впливу демократичних ідей, притаманних хлопоманам, на методи його діяльності і значенні його слідчої

¹ Січневе повстання 1863 року. Список повстанців – в'язнів Київської фортеці / <https://sarmatarecro.com/blog/sichneve-povstannya-1863-roku-spysok-povstancziv-vyazniv-kyyivskoyi-forteczi> [Електронний ресурс]. Дата звернення: 26.07.2024: 23:35.

справи для розуміння цілей, стратегії і тактики учасників польського повстанського руху 1863-1864 рр.

Виклад основного матеріалу. В значній мірі середовищем, де визрівали нові прогресивні ідеї, став Київський Університет Св. Володимира. За територіальним принципом (спочатку земляцтв, а пізніше провінцій) були створенні студентські об'єднання – гміни. Як пише у своїх спогадах Б. Познанський, українці², подоляни й волиняни, групувалися навколо своїх лідерів і спікерів. До цієї гміни входили Антонович, Рильський, Познанський, Леон Сорочинський, брати Поповські (Joziek і Iulek), Антон Юр'євич (вільний слухач), Федір Панченко та ін. (Познанський, 1913: 42). Саме з їхнього середовища вийшли представники нової суспільно-політичної течії – «хлопомани», що за своїм походженням, менталітетом, соціальною орієнтацією і практичними діями протиставляли себе «коронярам» – вихідцям з Царства Польського і Галичини. Коронярські гміни надалі стали політичною базою підготовки польського повстання, а хлопомани – одними з перших виразників українофільських тенденцій у суспільній думці (Познанський, 1913: 25-30; Берестенко, Шамара, 2012: 49-52). Студенти польсько-українських гмін створили свій журнал під назвою «Publicystyka», до редакції якого входило 13 осіб, зокрема, Т. Рильський, В. Антонович, А. Юр'євич, О. Хойновський, брати Поповські, Л. Сирочинський тощо (Syroczyński, 1914: 14). Деякі студенти входили також до Тройницької спілки (пол. Związek Trojnicki) – конспіративної організації, заснованої у Київському університеті у 1857 р. Члени спілки виступали за звільнення селян і відродження польської держави в кордонах 1772 р. До її складу входили В. Антонович, С. Бобровський та інші. Членом організації, ймовірно, був Ю. Поповський (Zdrada, 1983: 622-625).

Група студентів Університету Св. Володимира. Верхній ряд (зліва направо): Юзеф Поповський, Обухович, Юліан Поповський, Антоні Юр'євич, Онуфрі Хойновський, Стефан Моргулец. Нижній ряд: Антоні Мьодушевський, Рожен, Вінцети Одинец, Самуель Зборовський, Гульбінський, Тадеуш Рильський, Леон Сирочинський. (Світлина і підписи

² У польській традиції іменування населення Правобережної України «українцями» називали жителів Правобережної Наддніпрянщини (Київщини) (Земський, 2011: 159).

подаються за: Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток». 2007. С. 858).

Базою для оформлення «національних проєктів», над якими в цей період інтенсивно працювали польська та українська інтелігенція, служили такі етнонаціональні ідентанти, як віра, етнічне та соціальне походження, мова, територія тощо (Берестенко, Шамара, 2012: 47). Носії хлопоманства підкреслювали свою ідентичність з українським народом: почали відмовлятися від соціальної й культурної солідарності зі своїм станом, намагались зблизитися з селянством, переходили на православ'я, говорили й писали українською, брали участь у селянських святах, носили народний одяг, вживали селянську їжу, вели селянський спосіб життя, проводили експедиції з метою вивчення народного побуту, одружувалися з селянками, відмовлялися від підтримки польського руху (Шандра, 2014: 117-118). Документи, писані царськими чиновниками, наголошують, що студенти-хлопомани, зокрема, Рильський, Поповський, Антонович та ін. проводили «пропаганду рівності» серед населення (ЦДАК. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 132. Арк. 219). Під час подорожей вони часто відвідували один одного, зокрема, В. Антонович бував і в маєтку Поповських (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 49зв.; ЦДАК. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 132. Арк. 234зв., 246).

Зрозуміло, що така поведінка наштовхувалася на агресивне несприйняття представниками заможних верств. Бердичівський городничий у своєму рапорті від 11 жовтня 1860 р. вказував на конфлікт між студентами та місцевим предводителем дворянства, пов'язаний із загрозами у якомусь листі, написаному студентами. Нічого конкретного він сказати не міг, але писав, що після владнання інциденту поміщики Вінницького повіту Поповський і Сквирського повіту Рильський піддали своїх синів суворому покаранню (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 7-7зв., 10), тож він припускав участь в інциденті саме цих студентів. Приводом до «пояснень» і подальшого замирення між дворянами і студентами під час дворянських виборів у Києві став випадок, коли одного з студентів, який «здійснював шкідливі нав'ювання селянам», було затримано поміщиком і доправлено до земської поліції (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 14, 15; Коваленко, 2024b: 305). Як зазначав у своєму рапорті Бердичівський повітовий стряпчий, цей випадок стосувався студента Моргуліса з Бердичівського повіту (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 33-36), але він підкреслював, що Рильський і Поповський також займалися подібними «проповідями» серед селян.

Обстоюючи свої ідеї, хлопомани не тільки вступали у конфлікт із польсько-шляхетським середовищем, з якого вийшли, але й наражалися на нерозуміння своїх близьких. Батько Тадея та Іосифа Рильських Розеслав Рильський, дізнавшись про їхню участь у хлопоманському русі, особисто звертався до генерал-губернатора з проханням їх покарати. Подібним чином вчинив і батько Іосифа та Юліана Поповських (Познанский, 1913: 37, 40; Земський, 2011: 136; Берестенко, Шамара, 2012: 52).

5 листопада 1860 р. в.о. київського урядника Г. Подгурський доповідав начальнику Київської губернії генерал-лейтенанту П. І. Гессе щодо діяльності «товариства комуністів» у Сквирському повіті, що його члени розповсюджують серед селян ідеї рівності, їдять, п'ють і сплять зі своєю прислугою і вимагають від неї, аби та зверталася до них не «пан», а «брат» (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 11-12). Це товариство, очолюване В. Антоновичем, складалося з близько ста студентів Університету Св. Володимира, серед яких посадовцю були відомі лише брати Поповські, поміщики Сквирського повіту, і Рильський. На думку чиновника, головне завдання члени товариства бачили у тому, щоби «прив'язати до себе масу черні», яка може бути використана під час «повстання Польщі, яке, на їхню думку, обов'язково буде».

У цілком секретній депеші від 7 листопада 1860 р. на ім'я Київського цивільного губернатора П. І. Гессе тодішній Київський військовий, Подільський і Волинський генерал-губернатор князь І. І. Васильчиков просив встановити таємний нагляд за студентами Університету Св. Володимира Поповським і Рильським (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 16; ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 132. Арк. 10). Мабуть, подібні накази були надіслані й до інших губерній, оскільки 22 грудня 1860 р., у секретному листі, направленому з Канцелярії Подільського цивільного губернатора до генерал-губернатора, відмічалася неналежна поведінка Поповського під час відпустки: у батьківському маєтку у с. Заливанщина Подільської губернії він вів себе як рівний із селянами і ходив на їхні весілля і христини, нерідко повертаючись у нетверезому вигляді; оскільки застереження батька не подіяли, той навіть побив сина палицею (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 132. Арк. 59–59зв.). Наприкінці грудня радомисльський урядник також доповідав І. І. Васильчикову щодо пропаганди у повіті ідей рівності студентами Рильським і Поповським (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 32).

У середині січня 1861 р. у Рильських було проведено обшук³; запланований обшук у В. Антоновича відмінили. За Поповським було встановлено нагляд, але нічого недозволеного помічено не було. У лютому 1861 р. «студентів математичних наук» (фізико-математичного факультету) Іосифа та Юліана Поповських було «звільнено» з університету згідно з їх власним бажанням (ДАК. Ф. 16. Оп. 480. Спр. 16. Арк. 11-11 зв.). Ймовірно, це «бажання» було пов'язане зі смертю їхнього батька Юліана і необхідністю прийняти на себе обов'язки по господарюванню у родових маєтках. 18 травня 1861 р. київський старший поліцмейстер рапортував Київському цивільному губернатору, що студент Поповський знову виїхав з Києва до маєтку свого батька у Подільській губернії (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 16, 75).

Наприкінці 1861 р. пропаганда майбутнього польського повстання серед студентів стала поширеним явищем і призвела до розколу у середовищі українських поляків. У січні 1862 р. В. Антонович остаточно відмежувався від польського національно-визвольного руху, вбачаючи його невідповідність

³ Докладніше про обшук у помісті Рильських див.: Коваленко Р. Від Іосифа до Максима: історія роду Рильських у документах Державного архіву Київської області / Народна творчість та етнологія. 2020, № 5/6. С. 92–93.

соціальним, національним і політичним інтересам українського селянства (Антонович, 1862: 83-96). Але частина українсько-польських студентів, захопившись ідеєю визволення Польщі, приєдналася до інсургентів. До групи молоді, що відійшла від еволюційно-просвітницьких ідей класичного хлопоманства, і примкнула до революційно-патріотичного польського руху, відносився і Юзеф Поповський.

Деякі факти біографії Ю. Поповського можемо відтворити на підставі мемуарних джерел. Зокрема, Л. Сирочинський вказує, що Юзеф Поповський народився у 1841 р. у с. Заливанщина Подільської губернії. У 1858 р. на основі домашньої підготовки та іспиту, не маючи середньої освіти, вступив разом з братом Юліаном на фізико-математичний факультет Київського університету. Після смерті батька, у 1862 р. виїхав за кордон, бажаючи у Парижі вивчати військову справу (Sygoczyński, 1914: 32). Як відмічає Є. Здрада, за кордоном Ю. Поповський познайомився з генералом Ю. Висоцьким, від якого отримав завдання розпочати підготовку повстання у Київській губернії (Zdrada, 1983).

16 березня 1863 р. начальник Сквирської повітової поліції доповідав начальнику Київської губернії (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 5-10; ЦДАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 2-6), що приблизно за 4 тижні до цього старший з братів-нащадків поміщика Поповського – Іосиф, 21 року, прибув з свого помістя у с. Заливанщина у Подільській губернії до помістя у с. Самгородок Сквирського повіту, і, як підозрюваний у «хлопоманії», відразу попав у його поле зору. Підозрілими виглядали також контакти Поповського з «неблагонадійними» особами та численні візити до сусідів-поміщиків. В цей же час за кримінальні правопорушення був затриманий «поміщичий син Мечислав Грудзинський», який, рятуючи себе, надав свідчення, які не тільки лягли в основу «справи Поповського», але й дозволили розкрити структуру мережі польських таємних організацій.

Згідно зі свідченнями М. Грудзинського, у Києві був створений Провінційний революційний польський комітет, який мав своїх агентів у повітах всіх трьох західних губерній. Метою їхньої діяльності було створення угруповань (у документі «шаек»), які мали одночасно підняти повстання у «вербну неділю», напасти на повітові міста, пограбувати скарбниці, звільнити арештантів і обеззброїти солдатів. Таким агентом у Сквирському повіті, за словами М. Грудзинського, був призначений І. Поповський, який мав при собі прокламацію Революційного комітету та інші папери «обурливого змісту», зустрічався з поміщиками й офіціалами, схилиючи їх до підтримки повстання грошима, кіньми або особистою участю. М. Грудзинський, який пообіцяв з братом вступити до «шайки», був призначений І. Поповським десятником, на що йому був наданий «друкований ерлик».

Донос став підставою для проведення в маєтку І. Поповського несподіваного обшуку. У ході останнього було вилучено лист на «польському діалекті» підозрілого змісту, плани Сквирського повіту, книги з вивчення тактики, польової і фортечної фортифікації на німецькій мові, 52 плани з початкової і вищої тактики і кінь для верхової їзди, за словами М. Грудзинського, підготовлений для участі у повстанні. Були обшукані також

економ Климентій Іздебський і писар Степан Зелінський, що служили в І. Поповського. У першого були знайдені відозва до поляків на Русі, за його словами, отримана від І. Поповського, надрукована у Варшаві 5 лютого 1863 р., що закликала до повстання, «нові чоботи зі шпорами, патронташ з порохом і дробом, всього до 3х фун.», а також вірші польською мовою до Каменець-Подільських виборів 1862 р. і книга «Настанова до солдатів». У другого знайдені фотографії студентів, у т.ч. у хлопоманському одязі. До того ж обидва були причетні до виготовлення і транспортування пік. Був також затриманий кучер І. Поповського, який пізніше зізнався, що хазяїн давав йому на зберігання якісь документи, а також підбурював його, повара і сільського старосту під час спільної вечері «пристати до поляків бити солдатів». Для передачі таємних паперів своїм спільникам у Києві І. Поповський використовував лакея, якого також було допитано.

Підчас обшуку ще в 7 осіб, пов'язаних із І. Поповським, були вилучені папери, вогнепальна і холодна зброя, палка з багнетом, порох, дріб, пристосування для відливання куль, 10 кіс, «патріотичний шкіряний пояс». Підозрілим вважався також одяг «особливого покрою (контуші, чемерки, свитки і т.п.), запонки та інші речі з польськими орлами і т.п. зображеннями», які «означали приналежність до змови і задуманого повстання» (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44099. Арк. 156зв.; ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 75зв.).

На підставі сукупності цих доказів Іосифа Поповського було заарештовано і 17 березня 1863 р. доставлено до Київської фортеці (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 14). У цитаделі він був розміщений в окремому «номері» фортечного флігеля № 14 (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 7-7зв.). 13 квітня 1863 р. у своєму листі французькою мовою до Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора М. М. Анненкова Юзеф Поповський скаржився на умови свого утримання: тісняву камери, маленьке вікно, що не пропускало сонячне світло і повітря, від чого у нього траплялися запаморочення, і просив надати йому дозвіл на прогулянки, як це практикувалося щодо інших арештантів (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 32).

Вже 18 березня 1863 року начальником Київської губернії П. І. Гессе на ім'я начальника Подільської губернії була відправлена естафетою цілком секретна депеша, у якій викладалася суть звинувачень, висунутих проти І. Поповського, і висловлювалося прохання щодо проведення негайного «строжайшого» обшуку у помісті Поповських у с. Заливанщина на Вінничині та затримання й відправки до Києва поміщицького лакея, підозрюваного у пособництві заколотникам (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 20-21).

Надалі збирання доказів «провини» І. Поповського тривало. Затримані дали показання щодо його розмов про якісь «грамоти», купівлю й намагання іншими шляхами дістати зброю (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44099. Арк. 206-207). Стало відомо, що він деякий час навчався у паризькій військовій школі з метою оволодіння військовою тактикою для подальшої участі у польському повстанні (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 38, 56). 23 березня 1863 р. в будинках І. Поповського та економа К. Іздебського було проведено повторний

обшук, у ході якого у пів-версті від будинку поміщика була знайдена закопана двоствольна рушниця (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 55-55зв.). Не на користь заарештованому стала й знахідка селянськими хлопчиками у квітні 1863 р. у ставку на території маєтку І. Поповського книги польською мовою «Regulamin Piechoty i sluzba obozowa» (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 458. Арк. 1-3). До того ж, як з'ясувалося під час слідства, І. Поповський «нешанобливо відгукувався про Його Імператорську Величність» і схилив селян надати своїх людей для допомоги полякам, обіцяючи, що за це їм «нададуть червоні грамоти, а з ними подарована їм земля із садибами». Для себе, як начальника повіту, він планував мати особливий костюм: чорну смушкову шапку з білим верхом і таким само пером, кунтуш, довгі чоботи, шаблю і два револьвери і прийняв конспіративне ім'я «Робак». Своїм однодумцям він докладно розповідав, як само він буде керувати повстанням і розправлятися з тими, хто його не підтримає, різати солдатів і навіть спалить м. Сквиру. (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 56зв., 57зв.-60зв.).

Справа, вочевидь, викликала серйозне занепокоєння М. М. Анненкова, оскільки вже 18 березня 1863 р. він звернувся до Київського цивільного губернатора П. І. Гессе з проханням провести ретельне дізнання (допит) І. Поповського із залученням до його проведення високопоставлених осіб, включаючи генерал-майора Ф. Ф. Трепова (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 29-29 зв., 66). Загалом, по цій справі тільки по Сквирському повіту підпало під підозру, було притягнуто, піддано обшукам та допитано ще близько трьох десятків осіб (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 117зв.-128). Серед інших під підозру, а врешті й арешт потрапив князь Вільгельм Радзивілл, який не тільки готував сидла для повстанців, але й схилив управителів та офіціалістів до участі у повстанні, а також розповсюджував власні твори із закликом всіляко шкодити «законному урядові». Забігаючи наперед, зауважимо, що його було суворо покарано. За конфірмацією командуючого військами від 4 серпня 1865 р. відставний колезький секретар князь Вільгельм Радзивілл був позбавлений всіх прав стану, дворянського і князівського статусу, привілеїв і чинів і відправлений на поселення до Сибіру, а все його рухоме й нерухоме майно підлягало секвеструванню і передачі до державної скарбниці (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 25зв.; ф. Ф-2. Оп. 178. Спр. 822. Арк. 9, 29-29зв., 30, 36-36зв., 50-50зв., 52-52зв., 57-58, 64, 69, 77-79зв., 85-85зв.).

У ході розслідування з'ясувалося, що «поміщик Осип Поповський, що належав до Київського революційного комітету», отримував інструкції, прокламації та інші папери через Антона Юр'евича (у документах російською мовою – «Юрьевич»), з яким він, нагадаємо, був знайомий ще з університету. У вилучених під час обшуку, проведеного 26 березня 1863 р. у Києві на квартирі А. Юр'евича, валізах і скринях були виявлені клаптики з нотатками щодо зібраних на підтримку повстання коштів та кількості придбаної (або необхідної) зброї. Тож зібрано було кругленьку як на той час суму близько 3 тис. рублів, в основному сріблом. До списку зброї було внесено 9 дубельтівок, 14 одностволок, 2 штуцери, 3 пістолети, 4 палаші, 20 пік. До того ж зі знайдених паперів стало зрозуміло, що змовники мали зносини з іншими

організаціями, зокрема, через Молдавію. Господар всіх цих речей Антон Юр'євич встиг зникнути перед самим обшуком (ДАКО. Ф. Ф-2, оп. 1, спр.44099, арк. 31-32зв.).

Але повернемося до Юзефа Поповського. Незважаючи на очевидність для слідства його «провини», І. Поповський, як писав 2 квітня 1863 р. П. І. Гессе у своєму листі до М. М. Анненкова, категорично відкидав усі звинувачення і не видав своїх спільників (ЦДАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 21-21зв.). Мабуть, П. І. Гессе відчував подальшу безперспективність допитів заарештованого, тому що зазначив, що не бачить більше необхідності у своєму перебуванні на чолі цієї слідчої комісії і запропонував на це місце генерал-майора Ф. Ф. Трепова. У своїй відповіді від 6 квітня 1863 р. М. М. Анненков «покорнейше» попросив «головування в особливій комісії», призначеній ним «у справі про поміщика Поповського», «передати генерал-майору Трепову» (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 66). Результатом люб'язного обміну проханнями-дозволами між можновладцями стало призначення головою слідчої комісії у справі І. Поповського одного з самих одіозних царських генералів, що навряд чи покращило становище заарештованого.

Матеріали «справи Поповського» лягли в основу висновків щодо підготовки польського повстання на території Південно-Західних губерній Російської імперії: виписку зі справи було надіслано М. М. Анненковим у листі до П. І. Гессе 22 березня 1863 р.⁴ (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 178. Спр. 2. Арк. 67-70.) Основні положення цієї виписки можна об'єднати у декілька основних тез. Насамперед, була визначена структура польських таємних організацій, згідно з якою Варшавському Центральному Комітету підпорядковувалися провінційні революційні комітети: Київський, Подільський і Волинський, які мали між собою зв'язок. Ці комітети призначали в губерніях начальників повітових повстань, яким у свою чергу підпорядковувалися округові начальники, тисяцькі, сотники й десятники. Завданням створеної мережі було розповсюдження прокламацій революційного характеру, збір коштів і підготовка зброї, агітація і вербування до лав повстанців.

Важливим моментом підготовки повстання стала розробка правил конспірації. Зокрема, списки завербованих мали вестися на клаптиках, нерозбірливо, зі зміненими іменами і на обробленому селітрою папері, аби їх можна було легко спалити. Тисяцькі, сотники й десятники свої ярлики мали тримати у халявах чобіт, аби у випадку небезпеки швидко проковтнути.

Певні настанови були розроблені щодо одягу і розпізнавальних знаків повстанців. Одяг інсургентів мав складатися зі свити селянського сукна до колін, підперезаної шкіряним поясом, чобіт із довгими халявами, чорної смушкової шапки з білим верхом. Гімни, орлики, запонки, шкіряні пояси зі знаками мали служити як для розпізнавання однодумців, так і як елементи пропаганди.

⁴ На полях супроводжуючого листа М. М. Анненкова до цього узагальнюючого документу олівцем було дописано: «Відомості ці взяті зі справи Поповського». – ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 178. Спр. 2. Арк. 65.

Висувалися вимоги щодо озброєння повстанців: у піхотинців – коси, рушниці, шаблі, у кінних – рушниці, піки, палаші, у сотників – револьвери. Надавалися рекомендації щодо підготовки військового спорядження. Під виглядом сільськогосподарських приготувань заколотники мали закупити у достатній кількості коси. Піки слід було замовляти лише в надійних ковалів. У разі неможливості їх виготовлення слід було закупити зуби для борін, загострити їх та прикріпити до держаків. Держаки заради конспірації можна було тримати напоготові у якості жердин у садових решітках. Патрони мали заготовляти для себе самі завербовані, а порох і свинець начальники повітів мали придбати у євреїв. Також, де можливо, слід було купувати револьвери. Найбільш заможні мали купити для себе верхових коней, інші – взяти їх у поміщицьких конюшнях і на кінних заводах.

Повстання планувалося розпочати на страсному тижні, одночасно і повсюдно. Повсталі мали напасти на війська, вбивати солдатів, роззброїти інвалідні команди під час обідів, коли рушниці стоять поза приміщенням, розбити тюрми й випустити арештантів, пограбувати скарбниці, привертати на свій бік рекрутів, отруїти воду, аби нашкодити військам. Чинників, а також російських поміщиків і тих з польських, які відмовляться брати участь у повстанні, слід було «вешать и умерщвлять», а їхні маєтки й майно конфіскувати й роздати як нагороду тим, хто відзначиться під час повстання.

І, нарешті, останній вектор діяльності інсургентів, висвітлений у вказаній виписці, – політика щодо селянства, насамперед, українського. Членам польських таємних революційних організацій ставилося в обов'язок всіляке зближення із селянством: носіння селянського одягу, ходіння з ними до церкви, корчми, на вечорниці, вимагалось шукати можливостей, навіть набиватися в куми до селян, оскільки ті «дуже поважають своїх кумів». Відмічалось, що серед селян живе очікування «червоної грамоти, надрукованої золотими буквами», яка має зробити їх щасливими. Тому Варшавським Центральним Комітетом було надруковано багато грамот на червоному папері золотими буквами, в яких оголошувалося, що він дарує селянам землю. Грамоти були надіслані провінційним комітетам з тим, щоби на початку повстання роздати їх селянам і цим привернути їх до себе, після чого вимагати від них надання рекрутів і виконання різних повинностей.

Таким чином, донос М. Грудзинського, разом із подальшими розшуковими діями поліції у «справі Поповського», надали багатий матеріал для розуміння владою структури польських таємних організацій, принципів конспірації, цілей, характеру і методів діяльності повстанців.

Згідно із розпорядженням М. М. Анненкова, на всі відібрані під час обшуку у І. Поповського речі, включно із верховим конем, мав був накладений секвестр, а на маєток його батька Юліана Поповського – заборона (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 171). На початку листопада 1863 р. Київське губернське правління розглянуло справу про секвестр маєтків дворян Поповських, визначивши, що частина с. Самгородок Сквирського повіту належить не одному Іосифу Поповському, а ще кільком нащадкам його покійного батька – братам Іосифа Юліану, Людвіку, Болеславу (ДАКО. Ф. Ф-

35. Оп. 5. Спр. 79. Арк. 181), і, по малолітству останнього⁵, перебуває у відомстві Сквирської дворянської опіки, а опікункою призначена їхня матір «Серафіма Осипова Поповська» (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 174, 183). Маєток Поповських у частині с. Самгородок складав: поміщицької землі – 1954 дес., наданих селянам та іншим особам наділів – 869 дес., кількість «душ» чоловічої статі – 265. На підставі наведених відомостей Правління вирішило: частину маєтку у с. Самгородок, що після розділу майна між нащадками має належати І. Поповському, піддати секвестру, а до того – забороні (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 180-180зв.). Але вилучення майна до державної скарбниці затягнулося на роки (Коваленко, 2024а: 75-76), і лише 28 травня 1875 р. Київське губернське по селянських справах присутствіє доповіло Київському губернаторові, що справа конфіскації маєтку Поповських у с. Самгородок за борги остаточно вирішена і частина, що належала політичному злочинцю Іосифу Поповському, утримана у державну скарбницю (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 198-198зв.).

На початку вересня 1863 р. справа І. Поповського була передана до Польового військового суду (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 114). Слідство і суд у справі Юзефа Поповського та його утримання в ордонансгаузі Києво-Печерської цитаделі тривало більше двох років. Його засудили до смертної кари, але, завдяки старанням матері, страта була замінена засланням (Syroczyński, 1914: 81). 2 червня 1865 р. він був відправлений власним коштом на поштових у супроводі двох жандармів до місця каторжних робіт у Сибіру (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 185-185зв.).

У некролозі Ю. Поповського і документах до нього, виявлених у Центральному державному історичному архіві у Львові, датованих 25 червня 1910 р., фрагментарно висвітлюється його подальша доля: перебував у Сибіру, в Усоллі (нині – м. Усолля-Сибірське у Приангар'ї в Росії). Після остаточної амністії оселився у Галичині, вступив до австрійської армії, дослужився до звання ротмістра. Надалі присвятив себе політиці (ЦДІАЛ. Ф. 102. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 109-112). Докладно біографія Ю. Поповського викладена у польських публікаціях: остаточної амністії без права проживання у Росії добився у 1875 р., у 1892-1895 рр. був депутатом Галицького Крайового Сейму від округу сільських гмін у Мисленіце, а також членом Австрійської державної ради (1885-1907 рр.), де займався багатьма питаннями, але, насамперед, вважався парламентським військовим експертом. Маючи антиросійські і австрофільські погляди, бачив майбутнє Польщі у союзі з Австро-Угорщиною, і, як публіцист, у своїх численних творах відстоював цю думку. У 1892-1895 рр. Ю. Поповський очолював комітет з організації притулку для ветеранів повстання 1863-1864 рр. у Кракові, у 1897 р. був головою Товариства взаємодопомоги учасників повстання 1863-1864 рр. у тому ж Кракові. Намагався влаштувати В. Антоновича на кафедрі історії України у Львівському

⁵ У документі, датованому 27 жовтня 1866 р., зазначено, що після Юліана Поповського, померлого у 1860 р., залишилися: удова покійного Серафима Поповська, уроджена Васькевичева, і сини Іосиф 26 років, Юліан 24, Людвик 22, Болеслав 16 і Матвій 7 років (ДАКО. ф. Ф-35. Оп. 5. Спр. 79. Арк. 180зв.-181). Тобто було не 4, а 5 синів-спадкоємців Юліана Поповського.

університеті. Помер у Кракові 24 червня 1910 р. після тривалої хвороби, страждаючи від паралічу; похований на Раковицькому цвинтарі (Zdrada, 1983: 622-625).

Висновки. Завершуючи, зауважимо, що Юзефа Поповського можна вважати яскравим представником хлопомансько-інсургентської течії, що сформувалася у польсько-українському молодіжному середовищі на початку 1860-х рр. Будучи учасником раннього етапу хлопоманського руху, він відзначався своєю активною позицією і пропагандою соціальної рівності серед селянського населення, внаслідок чого потрапив під таємний нагляд поліції. Одночасно, ідеї спокутування перед українським народом, насамперед, українським селянством, характерні для ідеологів хлопоманства, зокрема, В. Антоновича і Т. Рильського, для нього не стали домінуючими, хоча й наклали демократичний відбиток на характер і методи його подальшої активності. Студентське захоплення хлопоманством з часом трансформувалось у стійке стремління до польського національного визволення, що дозволило йому бути призначеним керівником польських повстанців у Сквирському повіті Київської губернії. Його активна діяльність на цьому поприщі не була успішною, але «справа Поповського», разом з іншими подібними справами, надала багатий матеріал для вивчення завдань, методів і структури польських таємних організацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Антонович, 1862 – Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице, по поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?» и письма г. Падалицы в X книжке / *Основа*. С.-Пб. 1862. Січень (Январь). [XIII]. С. 83-96.
- Берестенко, Шамара, 2012 – Берестенко О. В., С. О. Шамара С. О. Національний ренесанс «хлопоманів» в історії польсько-українських самовизначень (соціально-психологічне дослідження). // *Вісник Черкаського університету*. 2012. № 9 (222). С. 47-61.
- ДАК – Державний архів м. Києва.
- ДАКО – Державний архів Київської області.
- Земський, 2011 – Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття. Хмельницький, 2011. 350 с.
- Коваленко, 2024а – Коваленко Р. Від хлопоманства до інсурекції: шлях Юзефа Поповського / *Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI–XXI ст.)*: зб. матеріалів Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Умань, 9 травня 2024 р.). Умань, 2024. С. 71-76.
- Коваленко, 2024б – Коваленко Р. Хлопомансько-інсургентська течія у київському студентському польсько-українському середовищі / Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції, м. Київ, 11-12 листопада 2024 р. Київ, 2024. Вип. 16. С. 302-310.
- Окаринський, 2012 – Окаринський В. Формування українолюбного напрямку в середовищі нонконформістських течій в українсько-польському соціокультурному просторі (до кінця 1850-х рр.) / *Україна–Європа–Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини Вип. 9: Україна–Європа–Світ: творимо історію разом. Тернопіль, 2012. С. 35-55.
- Познанський, 1913 – Познанський Б. С. Воспоминания (издания «Украинской жизни»). Москва, 1913. 68 с.
- ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.
- Шандра, 2014 – Шандра В. С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. // *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 106-119.
- Syroczyński, 1914 – Syroczyński L. Z przed 50 lat. Wspomnienie b. studenta kijowskiego Uniwersytetu Leona Syroczyńskiego, profesora szkoły politechnicznej we Lwowie. (Drugie, uzupełnione wydanie). Lwow, 1914. 126 s.
- Zdrada, 1983 – Zdrada Je. Popowski Józef (1841–1910), *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 622-625. Електронна версія.

REFERENCES

- Antonovych, 1862 – Antonovych V. Moia yspoved. Otvet panu Padalytse, po povodu staty v VII knyzhke «Osnovy»: «Chto ob etom dumat?» y pysma h. Padalytse v X knyzhke [My confession. Reply to Mr. Padalitsa regarding the article in the VII book «Osnova»: «What should we think about this?» and a letter from Mr. Padalitsa in the X book] / *Osnova*. S.-Pb. 1862. Sichen (Ianvar). [XIII]. S. 83-96 [in Russian]
- Berestenko, Shamara, 2012 – Berestenko O. V., Shamara S. O. Natsionalnyi renesans «khlopomaniv» v istorii polsko-ukrainskykh samovyznachen (sotsialno-psykholohichne doslidzhennia) [The national renaissance of «khlopomans» in the history of Polish-Ukrainian self-determination (the social and psychological research)] // *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. 2012, № 9 (222). S. 47-61 [in Ukrainian]
- Kovalenko, 2024a – Kovalenko R. Vid khlopomanstva do insurektsii: shliakh Yuzefa Popovskoho [From Khlopomania to insurrection: the path of Józef Popowski] / *Sotsialno-ekonomichnyi i politychnyi rozvytok krain Skhidnoi Yevropy (XVI–XXI st.)*: zb. materialiv Vseukrainskoi naukovoï konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu (m. Uman, 9 travnia 2024 r.). Uman, 2024. S. 71-76 [in Ukrainian]
- Kovalenko, 2024b – Kovalenko R. Khlopomansko-insurhentska techiia u kyivskomu studentskomu polsko-ukrainskomu seredovyshchi [The Khlopoman-insurgent trend in the Polish-Ukrainian student environment of Kyiv] / *Kyiv i kyiany: materialy shchorichnoi naukovy-praktychnoi konferentsii*, m. Kyiv, 11-12 lystopada 2024 r. Kyiv. 2024. Vyp. 16. S. 302-310 [in Ukrainian]
- Okarynskyi, 2012 – Okarynskyi V. Formuvannia ukrainoliubnogo napriamku v seredovyshchi nonkonformistskykh techii v ukrainsko-polskomu sotsiokulturnomu prostori (do kintsia 1850-kh rr.) [The formation of a Ukrainian-loving direction in the environment of non-conformist currents in the Ukrainian-Polish socio-cultural space (until the end of the 1850 s)] / *Ukraina–Yevropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*. Vyp. 9: Ukraina–Yevropa–Svit: tvorymo istoriiu RAZOM. Ternopil, 2012. S. 35–55 [in Ukrainian]
- Poznanskyi, 1913 – Poznanskyi B. S. Vospomynania (izdaniia «Ukraynskoï zhyzny») [The Memoirs (editions of «Ukraynskaya zhyzn»)]. Moskva. 1913. 68 s. [in Russian].
- Shandra, 2014 – Shandra V. S. Sotsialni ta politychni naslidky dlia Ukrainy polskoho Sichnevoho povstannia 1863 r. [The Social and political consequences for Ukraine of the Polish January Uprising of 1863] / *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2014, № 1. S. 106-119 [in Ukrainian].
- Zemskyi, 2011 – Zemskyi Yu. Polska, rosiiska ta ukrainska elity v zmahanniakh za Pravoberezhnu Ukrainu seredyny XIX stolittia [The Polish, Russian and Ukrainian elites in the competition for Right-Bank Ukraine in the middle of the 19th century]. Khmelnytskyi, 2011. 350 s. [in Ukrainian].
- Syroczyński, 1914 – Syroczyński L. Z przed 50 lat. Wspomnienie b. studenta kijowskiego Uniwersytetu Leona Syroczyńskiego, profesora szkoły politechnicznej we Lwowie. (Drugie, uzupełnione wydanie). Lwow, 1914. 126 s. [in Polish].
- Zdrada, 1983 –Zdrada Je. Popowski Józef (1841–1910), Polski Słownik Biograficzny, t. 27, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 622-625 [in Polish].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325582

УДК 94:[327:323.175(=222.5)](5-15)

Оксана МЕМІШ,

orcid.org/0000-0003-1838-4877

*кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри археології та спеціальних галузей
історичної науки Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси)
Oksana_82@ukr.net*

Алла ЛИСЕНКО,

orcid.org/0000-0002-7354-4071

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного
технологічного університету
(Україна, Черкаси)
topsy-turvy@ukr.net*